

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Kan het kwaad om modellen te combineren?

Bespreking van: Terry Brunley Northcut en Nina Rovinelli Heller (red.) (1999), *Enhancing Psychodynamic Therapy with Cognitive Behavioral Techniques*. Jason Aronson, Northvale NJ/Londen. ISBN 0-7657-0181-2, 360 pagina's, prijs: £ 31,95

Iki Halberstadt-Freud

Enhancing Psychodynamic Therapy with Cognitive Behavioral Techniques gaat over een zinvol verbinden van verschillende technieken en standpunten in de psychotherapie. Het uitdragen van vastgeroeste meningen over wat wel en niet juist zou zijn, gezien vanuit de eigen richting, zonder valide argumenten, is uit den boze. Na verloop van tijd treden er nu eenmaal altijd orthodoxieën op die ongetoetst blijven. Men praat elkaar na over wat wel en niet juist is, of nog erger, men volgt een autoriteit blindelings na. Omdat dit wellicht vooral bij de psychoanalyse het geval is, is het nuttig is ons oor te luisteren te leggen bij welwillende critici, zoals die hier aan het woord zijn.

Het boek bevat zowel theoretische als praktische verhandelingen en geeft geen mening zonder die uitvoerig te beargumenteren. Er wordt vanuit analytische, gedragstherapeutische en cognitieve hoek naar het therapeutische bedrijf gekeken. Waar mogelijk, wordt het beste uit de drie richtingen gecombineerd, ten einde de patiënt – om wie het uiteindelijk allemaal gaat – beter te kunnen helpen. Dit is een praktisch boek, het gaat over de praktijk van alledag.

Hopelijk bestaan er nog maar weinig therapeuten die nog star één schoolse weg bewandelen. Als het nodig is, ben je directief met een adolescent of iemand die daarop lijkt. Je brengt de situatie waarin de patiënt zich bevindt zorgvul-

dig in kaart, net als de gedragstherapeut, om te zien waar verandering mogelijk is. Je corrigeert, waar mogelijk, cognitieve misvattingen en mispercepties. Als analyticus heb je dan bovendien het voordeel dat je kunt begrijpen wat dingen betekenen en waar klachten historisch verankerd zijn.

Nu is er dan toch een boek verschenen van auteurs die, verantwoord en zorgvuldig berekend, integreren wat werkt bij wie. Geen eclecticisme in het wilde weg dus, maar afwegen van de beste strategie, de nadelen van het een vermijdend, de voordelen van het ander uitbuitend. Twee hoogleraren klinisch maatschappelijk werk beargumenteren uitvoerig de voordelen van het combineren van therapeutische technieken uit de analytische, cognitieve en gedragsmatige hoek. Zowel de theorie als empirisch onderzoek en gevalsstudies komen uitvoerig aan bod, de literatuur is uitputtend weergegeven. De tweede helft van het boek is gewijd aan de praktijk. Vooral het hoofdstuk over depressie vond ik de moeite waard, juist voor analytici, evenals de hoofdstukken over partnerrelatie en kindtherapie.

Grondig dynamisch geschoold, staan beide auteurs tevens open voor de biologische, sociale, culturele en traumatische oorzaken van klachten. Zij houden een pleidooi voor het verantwoord kijken wat werkt, met wie en waarom. Cognitieve technieken zijn het meest empirisch onderbouwd en klinisch onderzocht op effectiviteit. Maar, schrijven de auteurs, zonder de inzichten en de nuances die een therapeut kan inbrengen door zijn psychodynamische scholing blijft een therapie oppervlakkig, om niet te zeggen vlak. Integratie van de sterke kanten van diverse richtingen lijkt de weg die de psychotherapie in de toekomst in zal slaan. Dezelfde geluiden zijn in de *Journal of the American Psychoanalytic Association* ook al te vernemen. Het psychodynamische standpunt is voor uitbreiding vatbaar, en niet alleen in de richting van medicatie.

Langzamerhand blijkt meer en meer dat therapeuten van diverse pluimage een aantal dingen met elkaar gemeen hebben, al is de nadruk die op verschillende elementen gelegd wordt een andere. Cognitieve gedragstherapie is niet geschikt om iemand te begrijpen, maar wel om hem te motiveren voor verandering, samenwerking, corrigeren van attributies (niet hetzelfde als projecties). Niet alleen analytici onderling zoeken naar *common ground*, ook de diverse therapeutische richtingen kunnen van elkaar leren. Het belang van de patiënt hoort te prevaleren boven de theoretische achtergrond van de behandelaar. Toegegeven, dit is niet eenvoudig en het boek is dan ook niet voor beginners bedoeld en niet geschikt voor mensen die niet grondig psychoanalytisch zijn opgeleid.

Een van de problemen met de klassieke analyse die de auteurs noemen is bijvoorbeeld het adultomorfe denkmodel. Dat wil zeggen het toeschrijven van pathologie in de volwassen leeftijd aan zogenaamd normale fasen uit de vroege kindertijd. Ik denk daarbij aan Mahlers autisme, symbiose en separatie, waar heel veel pathologie zonder meer uit verklaard werd en wordt. Maar, een moeder en baby is iets anders dan een ziekelijke wederzijdse afhankelijkheid in de volwassenheid. Bovendien, de term separatie kan ethocentrisch en normatief zijn, omdat het niet in iedere cultuur het streven is om zo snel mogelijk van je ouders los te komen en zelfstandig te worden.

Terugredeneren vanuit 'developmental lines' blijkt ook gecompliceerder dan oorspronkelijk gedacht werd. Een borderlinestoornis, met alle mispercepties die daarbij horen, is niet hetzelfde als een primitieve objectrelatie. Het blijkt juist dat de objectrelaties bij borderlinepatiënten heel gecompliceerd en geraffineerd in elkaar zitten. De ontwikkeling daarvan is niet eendimensionaal, zoals in een developmental line, maar wordt beïnvloed door allerlei factoren. Ontwikkeling is niet isomorf met pathologie; er komt meer bij kijken dat zorgvuldige cognitieve, gedragsmatige en dynamische analyse verdient. Anderzijds wordt het belang van overdracht door iedereen behalve de analytici onderschat. Gedragstherapeuten hebben dat door schade en schande moeten leren. Analytisch geschoolden zijn weer niet sterk in het

uitbuiten van de sterke kanten van de persoonlijkheid om die in dienst van het behandelingsdoel te stellen, of in het aanleren van vaardigheden. Op dit punt is de aansluiting van cognitieve gedragstherapie bij de egopsychologie het duidelijkst. Cognitieve gedragstherapie blijkt effectief bij depressie, bipolaire stoornissen, boulimia en bij gedragsgestoorde kinderen. Het historische begrip catharsis is juist weer grotendeels achterhaald. Het werkt niet of het is zelfs gevaarlijk als oude gevoelens herhaald worden zonder de noodzakelijke begeleidende cognitieve aanpassingen. Heel belangrijk is het steeds om het vanzelfzwijgende, dat gelijk te stellen valt met onbewust, te corrigeren. Wat Proust 'les croyances' noemde. De impliciete aannamen waar een mens van uitgaat, die niet bewust zijn en die niet kloppen, zoals: 'Ik ben niet de moeite waard', of: 'Ik ben hulpeloos.' De cognitieve therapeuten noemen dit 'schema's'. Deze schema's beantwoorden vaak aan abstracte regels van een hogere orde die eerder boven dan onder het bewustzijnsniveau te vinden zijn, een soort supra- of 'meta-conscious' dus.

Alle therapeutische scholen en richtingen zijn inmiddels beïnvloed door het postmodernisme, dat op zijn beurt weer alles met hermeneutiek en psychoanalyse te maken heeft. Dat heeft geleid tot constructivisme, in de zin van betekenis zoeken, dan wel verlenen. Het narratieve standpunt, de mens en zijn verhaal, heeft algemeen ingang gevonden. Ook analytici geloven langzamerhand minder in het opgraven van waar gebeurde gebeurtenissen uit het verleden, de zogenaamde reconstructie dan in het construeren van een individueel verhaal.

De steeds terugkerende vraag is: hoe ordent een mens zijn informatie? Dat gebeurt vaak op een verkeerde manier. Betekenissen worden verdraaid, willekeurige gevolgtrekkingen gemaakt, er worden negatieve causale attributies gepleegd en interpretaties vanuit foute premissen gegeven. Bijvoorbeeld: 'Ik zal door de mand vallen omdat ik eigenlijk niets weet en niets kan', 'Ik heb geen vriend omdat ik te kleine borsten heb', 'Een moeder kan niet jaloers zijn op haar kind.' Zo construeren mensen hun persoonlijke en sociale realiteit. Cognitieve gedragstherapeuten gebruiken educatieve

aspecten maar kijken ook naar de individuele ontwikkeling. Maar ook: analytici dienen zich te realiseren dat psychisch determinisme niet altijd zonder meer opgaat, bijvoorbeeld dat niet alle klachten altijd regelrecht met een trauma verbonden zijn. Dit laatste doet zich voor bij seksueel misbruik en incest, maar ook bij oorlogstrauma's. Soms worden verkeerde associaties gelegd, of alles aan één oorzaak toegeschreven. Verder is het niet altijd nodig de onbewuste 'oorzaak' op te delven om verandering te bewerkstelligen. De therapeutische relatie en het verbaliseren zijn wel altijd belangrijk, aldus de auteurs, en daar kunnen we het natuurlijk van harte mee eens zijn.

Door het aan de orde stellen van al deze vragen en inzichten is *Enhancing Psychodynamic Therapy with Cognitive Behavioral Techniques* een modern boek in de goede zin van het woord, van harte aanbevolen dus.

De psychoanalyticus als autobiograaf

Bespreking van: Susie Orbach (2000), *The Impossibility of Sex. Stories of the Intimate Relationship Between Therapist and Patient*. Scribner, New York/Londen/Sydney/Singapore. ISBN 0-684-86426-6, 250 pagina's, prijs: \$ 24,-

Iki Halberstadt-Freud

De bespreking van *The Impossibility of Sex* gebeurt nu eens niet op verzoek, maar is ingegeven door mijn enthousiasme over dit boek, geschreven door een analytica met een literair talent. Susie Orbach bespreekt de dagelijkse praktijk van een analytische psychotherapeut. Over verschil tussen therapie en analyse wordt overigens niet gerept. Het spreekt voor haar vanzelf dat analytisch denken, overdracht en tegenoverdracht centraal staan. Het boek, dat vijf gevalstudies en een theoretisch nawoord bevat, is ook al in het Nederlands verschenen. Het is blijkbaar populair genoeg voor de leek. Des te verrassender dus dat het mij nieuwe inzichten opleverde. Wat betreft de uitvoerigheid en indringendheid waarmee de techniek

beschreven wordt, bevindt Orbach zich op één lijn met auteurs als Ilany Kogan en Joyce McDougall. Zij gaat ver in het blootgeven van gedachten die aan een interventie ten grondslag liggen. Verder dan ik tot nu toe in de psychoanalytische literatuur ben tegengekomen. Haar standpunt is dat, als je zelf als therapeut iets (eindelijk) begrepen hebt, dan de atmosfeer in de kamer onwillekeurig verandert. Orbach worstelt vaak hevig om de gevoelens te interpreteren die een cliënt, bijvoorbeeld een verliefde Casanova, bij haar oproept. Het in de ander overplanten van onbewuste fantasieën of gevoelens is een onbegrepen proces dat ook Orbach niet kan verklaren. Niemand kan dat, al zijn er vele pogingen ondernomen. Wel zet zij uiteen waarom het analyseren van de tegenoverdracht veel verder gaat dan empathie. Liefde alleen is niet genoeg, maar ook empathie niet. Je moet in staat zijn om volledig in de huid van de ander te kruipen, door je beschikbaar te stellen voor zijn of haar projecties in de overdracht. In het nawoord rechtvaardigt Orbach wat de argeloze lezer dan mogelijk nog niet gemerkt heeft, namelijk dat de patiënten bedacht zijn. Het knappe is dat zij fictie schrijft als ware het een beschrijving van werkelijkheid, maar dan veelzeggender en intenser. Origineel is haar uiteenzetting over en praktische uitwerking van de fysieke tegenoverdracht, de lichamelijke resonantie van de therapeut zoals zij dat noemt. Bijvoorbeeld een dikke man die wil vermageren omdat hij diabetes heeft, valt inderdaad af, maar Orbach krijgt een gevoel in omvang toe te nemen in Edwards aanwezigheid. Kort en goed, zijn oma, die voor hem zorgde en van wie hij veel hield, en die terugging naar Jamaica, was heel dik. Zijn vader, die stierf aan kanker in diezelfde tijd, was heel mager geworden. Na de bespreking van de dikte-tegenoverdracht komt de therapie tot een bevredigend einde. Het is al met al een ontroerend verhaal.

Transcultureel en ook wat betreft alternatieve leefstijlen valt er heel wat van Orbach te leren. Zo geeft ze voorbeelden van zwarte patiënten en homostellen met kinderen. Ze bezondigt zich niet aan termen of labels, laat staan diagnoses of andere vooroordelen. Ik denk dat lesbische stellen vaker last van de grensoverschrij-

ding en afbakening hebben zoals zij die beschrijft, maar dat is misschien een vooroordeel van mij. Een sprekend voorbeeld is in ieder geval een relatietherapie met een lesbisch stel dat bovendien een kind wenst en krijgt. De originele gedachte hier is dat seks (waarnaar de titel verwijst), onmogelijk wordt als er angst voor vervloeiing of symbiose ontstaat. De ontrouw van een van de partners met een derde kan dan een voorwaarde zijn om weer afstand te scheppen en seks weer mogelijk te maken. Ook de therapeut kan deze onmisbare verguisde derde zijn. Als dit duidelijk wordt, kan er 'onderhandeld' worden over andere manieren om separatie te bewerkstelligen. Mannen, stelt Orbach, zoeken meer zelfbevestiging en verschil of separatie dan vrouwen, ook in de seksualiteit. Bij vrouwen gaat het vaker om erkenning door gelijk zijn en 'connecting', en vaker ook om intimiteit en bevrediging van tederheidsbehoeften. Dat alles houdt het risico in van vervloeiing en oplossing van identiteit, zoals ik dat ook in mijn *Electra*boek beschreven heb. Susie Orbach staat bekend om haar belangstelling voor specifieke vrouwelijke problematiek en theorievorming daaromtrent. Wat betreft de techniek benadrukt zij steeds de intensieve samenwerking tussen therapeut en patiënt, geenszins een passieve afwachterende rol voor de eerste. De therapeut leunt niet lui en zwijgend achterover, maar staat eerder figuurlijk op haar tenen. Als het goed is, vindt de therapeut niet alleen maar uit wat er met de patiënt aan de hand is. Zij zet een proces in werking waarbij het verder nadenken over de moeilijkheden mogelijk wordt. Bovendien ontdekt zij in iedere therapie ook iets nieuws over zichzelf. Orbachs schrijven is geen getheoretiseer, maar de neerslag van een ontmoeting. Deze ontmoeting dient om samen te zoeken op welke wijze er ruimte voor verandering kan komen. Tot slot brengt zij, naar mijn smaak geheel terecht, een gevoelig punt naar voren, namelijk dat analytici eigenlijk weinig weten over seksualiteit en erotiek. Vooral vrouwelijke seksualiteit is nog steeds in duister gehuld. Orbach constateert – wat vóór haar iedere vrouwelijke therapeut allang had kunnen vaststellen – dat de erotische overdracht en tegenoverdracht in

strikt seksuele zin bij vrouwen met een vrouwelijke therapeut zelden optreden, al is de homoerotische overdracht, die naar mijn smaak ook veel te weinig besproken wordt, meestal sterk aanwezig. Als seksuele prikkeling een rol speelt is dat meestal alleen bij lesbische vrouwen. Heeft dit ontbreken van seksuele gevoelens tussen vrouwen te maken met de relatie met de moeder die haar eigen seksualiteit verdringt? Hoe zit het eigenlijk met het Oedipus-complex van het meisje, geldt dat bij haar wel? Heeft zij ooit een erotische relatie met haar moeder geambieerd? Allemaal vragen die nog niet voldoende beantwoord zijn, ook hier niet. Kortom: van harte aanbevolen, een genoegen om te lezen, vlot geschreven, maar voor de goede verstaander nog niet eens gemakkelijk. Net als Mozart: te makkelijk voor kinderen en te moeilijk voor volwassenen.

Dr. H.C. Halberstadt-Freud is vrij gevestigd psycholoog-psychoanalyticus te Amsterdam.

De dode moeder en de waanzin van de hartstocht

Bespreking van: Gregorio Kohon (red.) (1999), *The Dead Mother, The Work of André Green*. The New Library of Psychoanalysis 36. Routledge, Londen/New York. ISBN 0-415-16529-6, xv + 228 pagina's, prijs: £ 18,99

Tomas Geyskens

The Dead Mother is een bundel van tien essays voor de zeventigste verjaardag van André Green. Deze essays worden voorafgegaan door een interview met André Green door Gregorio Kohon. Hierin belicht Green de persoonlijke en intellectuele achtergrond van zijn werk. Vooral interessant is hier te lezen hoe hij zijn positie bepaalt tegenover de lacaniaanse en de Angelsaksische psychoanalyse en hoe zijn denken voortdurend in dialoog staat met Lacan, Winnicott en Bion. Deze confrontaties leiden naar een van de hoofdthema's in Greens werk: de dialectiek tussen de drift en de objectrela-

ties. In plaats van de psychoanalyse te reduceren tot een objectrelatietheorie of tot een driftenleer, stelt Green dat het er in de psychoanalyse om gaat de relatie tussen beide te denken. In zijn bijdrage *The Dynamics of the History of Psychoanalysis*. Anna Freud, Leo Rangell and André Green vult Martin Bergmann de historische schets van Greens positie aan door deze te situeren tegenover de klassieke psychoanalyse in de lijn van Anna Freud. Hier blijkt vooral hoezeer hij, door zijn lectuur van de hedendaagse psychoanalyse heen, altijd freudiaan is gebleven.

Zoals de titel aangeeft, is deze bundel in de eerste plaats een verzameling commentaren op Greens artikel *The Dead Mother*. Hierin gaat het niet in de eerste plaats om een overleden, maar om een aanwezige, depressieve moeder die na een zwaar verlies plotseling en volledig haar belangstelling voor haar jonge kind verliest. Het kind begrijpt deze plotse ommekeer niet en sluit zich op in een primaire identificatie met de 'dode' moeder. In de meeste bijdragen worden Greens bevindingen getoetst aan concrete gevalsstudies (Bollas, Ogden, Lussier, Perelberg). Het is onbegonnen werk om een samenvatting te geven van deze uiterst boeiende en meestal ook dramatische ziektegeschiedenissen. Ze vormen wel een noodzakelijke aanvulling op Greens artikel, omdat in *The Dead Mother* nauwelijks naar concrete klinische fenomenen verwezen wordt. Maar, door deze nadruk op de praktijk, dreigt een ander aspect van Greens werk verduisterd te worden. In *The Dead Mother* wil de auteur immers niet alleen de aandacht vestigen op een bepaald klinisch fenomeen. Hij poogt ook vanuit 'the dead mother' de hedendaagse psychoanalyse opnieuw te bepalen. De eerste zin laat er al geen twijfel over bestaan: 'If one chooses a single characteristic to differentiate between present-day analyses and analyses as one imagines them to have been in the past, it would surely be found among the problems of mourning' (Green 1972, p. 142). Arnold Modell pakt in zijn artikel *The Dead Mother Syndrome and the Reconstruction of Trauma* dit probleem wel aan. Hij mist echter de kern van de zaak als hij een onderscheid meent te moeten invoeren tussen 'the dead mother-complex' en 'the dead mother-syndrome'. Hij heeft

dan alle moeite om de relatie tussen complex en syndroom te begrijpen en moet daarvoor beroep doen op 'the term selection in a Darwinian sense' en op een idiosyncratisch gebruik van de term *Nachträglichkeit*. Volgens Modell is dit een proces dat het subject in staat stelt een traumatisch verleden te overstijgen (Kohon 1999, p. 85). Voor Freud daarentegen was *Nachträglichkeit* een proces dat aan een vroegere gebeurtenis traumatische kracht verleent. Een structurele benadering, zoals Green die trouwens voorstaat, maakt zulke onderscheidingen als die tussen complex en syndroom overbodig. Sekoffs artikel, *Necromancy and the Inner World*, doet wel ten volle recht aan de ambitie van Greens werk. Zij stelt: 'In essence, the dead mother defines a kind of psychoanalysis, a psychoanalysis offered as an engagement with the terrible beauty of our absences' (Kohon, p. 114; mijn cursivering). Sekoff toont aan hoe de 'dode' moeder nooit sterft en beklemmend aanwezig blijft. De dood verandert het heen-en-weer van haar aan- en afwezigheid in een eindeloos 'hier' zonder 'elders'. In deze paradox blijft het subject voor altijd verbonden met een levende dode die enkel bezworen kan worden door zijn doodse regime te imiteren en te blijven staan in een 'half dead/half alive torture' (Kohon, p. 122). Een psychoanalyse die zich laat inspireren door Greens 'dead mother', biedt volgens Sekoff een setting waarin het subject zijn doden kan begraven en in de zo gewonnen afwezigheid weer ademruimte krijgt (Kohon, p. 125). Hoe de analytische setting zo een afwezigheid kan creëren, wordt in Michael Parsons' *Psychic Reality, Negation and the Analytic Setting* en in Greens eigen bijdrage, *The Intuition of the Negative in 'Playing and Reality'* verder geanalyseerd. Gedacht vanuit de altijd aanwezige 'dead mother', wordt de analyse immers een 'travail du négatif', een moeizame arbeid om de leegte om te vormen tot afwezigheid (Kohon, p. 218).

Greens visie op de analyse bevat een uitgesproken ethische dimensie. Hij verwacht van de analyse dat 'my analysand will be more alive' (Kohon, p. 163). In *Taking Aims*. André Green and *The Pragmatics of Passion*, onderzoekt Adam Phillips hoe Green deze hoop theoretisch uitwerkt. Green introduceert in de psychoanalyse de the-

matiek van de passie. Door zijn nadruk op de psychische voorstellingen, had Freud immers het belang van het passionele te weinig onderkend. Nochtans, zegt Green, bestaat de kern van het menselijk verlangen uit een 'original madness'. Psychische voorstellingen krijgen pas hier hun belang. Zij moeten deze waanzin van de hartstocht draaglijk maken (Kohon, p. 170). Greens nadruk op de passie als 'the ultimate psychoanalytic referent' problematiseert echter zijn ethisch devies van 'more life!'. Passie staat immers niet ondubbelzinnig aan de kant van het leven. Zonder passie is er geen leven, maar passie kan iemands leven ook verwoesten. Green lijkt zich bewust van deze dubbelzinnigheid als hij passie vergelijkt met een ziekte: 'Beyond the wish to recover, Freud says, the analysand clings to his illness, and I say that he prefers the object of his passion' (Green, p. 251).

Dit boek is een belangrijke bijdrage aan Greens herdefiniëring van de psychoanalyse vanuit de hedendaagse praktijk. Het is wel spijtig dat een verwijzing naar Lacan, die toch cruciaal is om Greens werk te begrijpen, in dit boek nagenoeg ontbreekt.

Literatuur

Green, A. (1972), *On Private Madness*. Rebus Press, Londen.

T. Geyskens is aio Antropologie aan de Faculteit Wijsbegeerte K.U. Nijmegen.

Een aanzet tot de psychologie van de migratie

Bespreking van: Salman Akhtar (1999), *Immigration and Identity, Turmoil, Treatment and Transformation*. Jason Aronson, Northvale NJ/Londen. ISBN 0-7657-0232-0, 220 pagina's, prijs: € 31,95

Hanneke Bot

Salman Akhtar is in Nederland geen onbekende. Al sinds enkele jaren is hij een regelmatig

terugkerend spreker in de serie 'Psychiatrie in Progressie', georganiseerd door Zon & Schild in Amersfoort. Daarnaast trad hij onder andere op gedurende een studiedag in maart 1999 met als titel *Migranten en vluchtelingen: over rouw, 'coping' en identiteit* in Amsterdam en onderhoudt hij nauwe banden met het NPI te Amsterdam, waar hij in besloten kring workshops geeft.

Akhtar werd geboren in 1946 in India als zoon in een geslacht van schrijvers en dichters. In 1973 emigreerde hij met zijn vrouw naar de Verenigde Staten, waar hij inmiddels hoogleraar in de psychiatrie en (leer)analyticus aan het Philadelphia Psychoanalytic Institute is. Hij verkeert daar in gezelschap van immigranten uit alle delen van de wereld met wie hij zijn ervaringen met betrekking tot de psychologische gevolgen van migratie kan delen en aan wie hij zijn inzichten kan toetsen. In de inleiding van het boek beschrijft hij dat hij in die zesentwintig jaar in de Verenigde Staten vele veranderingen en ontwikkelingen in zijn leven heeft doorgemaakt, waarvan de belangrijkste een langzame, maar onmiskenbare verandering in zijn identiteit is, een verandering die hij grotendeels toeschrijft aan de immigratie. Akhtar schrijft dit boek dan ook vanuit een grote persoonlijke betrokkenheid. Het leest, denk ik mede daardoor, bijna als een roman.

Een belangrijk deel van dit boek bestaat uit een reeds in 1995 verschenen artikel met als titel *A Third Individuation, Immigration, Identity and the Psychoanalytic Process* (Akhtar 1995). Dit artikel heeft in Nederland in kringen van vluchtelingenhulpverleners een ruime verspreiding gehad. Akhtar gaat in dit nieuwe boek op een aantal onderwerpen dieper in (psychosociale variabelen die een rol spelen bij immigratie) en voegt uitgebreide hoofdstukken over identiteit en transculturele behandeling toe. De kern van beide publicaties bestaat uit de vergelijking die Akhtar maakt tussen de begrippen individuatie en immigratie waarbij hij immigratie als derde individuatiefase bestempelt. Ik vind het nog steeds een bijzonder overtuigende vergelijking. In de praktijk herken ik veel van wat hij beschrijft, en het begrip kent een aantal nuttige toepassingen in de praktijk van de hulpverlening.

Waar het om gaat is dat immigratie een verandering inhoudt van 'an average expectable environment' naar een vreemde en onvoorspelbare omgeving. De psychische toestand die hiervan het resultaat is, doet denken aan die van het tweede individuatieproces van de adolescentie en vaak zelfs aan processen die uit Mahlers separatie-individuele fase afkomstig lijken. Akhtar noemt het immigratieproces een derde individueel fase, maar hij realiseert zich natuurlijk wel dat het verloop van deze derde fase sterk afhangt van de leeftijd waarop de migratie plaatsvindt – de derde fase is niet aan een specifieke leeftijd gebonden. Een gezin dat migreert wanneer er kinderen in de puberteit zijn, heeft dus een dubbele ontwikkelingsstaak te vervullen. Net als het eerste en het tweede, zorgt het derde individueel proces voor een onrustige tijd in iemands leven en is een succesvolle uitkomst te omschrijven als een vernieuwde identiteit waar elementen van vroeger in geïntegreerd zijn. En ook dit proces kan succesvol verlopen of stagneren en verstoord raken.

Akhtar beschrijft een aantal factoren die de uitkomst van dit proces beïnvloeden. Deze zijn bijvoorbeeld of de beslissing tot migratie onder dwang der omstandigheden of vrijwillig werd genomen; of de migratie permanent is of van tijdelijke aard; de leeftijd waarop er wordt gëmigreerd; de psychische ontwikkeling voordien en de mate waarin het land van herkomst en het nieuwe land van elkaar verschillen. Een belangrijke factor is ook of het mogelijk is om contact te blijven houden met het land van herkomst, bijvoorbeeld door middel van brieven, telefoon en bezoek. Vluchtelingen, die deze mogelijkheid tot 'emotional refuelling' niet hebben, hebben het mede daardoor moeilijker om in hun nieuwe land te integreren. De vergelijking met de met afstand experimenterende kleuter en puber is hier wel erg fraai. Ook bij migratie geldt: hoe beter het contact met thuis, hoe makkelijker je je ervan los kunt maken. Ook wijdt hij een hoofdstuk aan 'pre-immigration character'. Alhoewel hij speculeert over een aantal persoonlijkheidsconstellaties die een zekere predispositie zouden betekenen voor emigratie, geeft hij daarop onmiddellijk aan dat er meestal zo een complex van sociaal-eco-

nomische en intra-psychische factoren in het spel is bij de beslissing om te migreren, dat persoonlijkheid daaraan slechts zeer gedeeltelijk bijdraagt. Hij deelt echter aan persoonlijkheid een grotere rol toe wanneer het gaat om het aanpassingsproces in het nieuwe land. Reeds eerder goed doorlopen individueel processen stellen de persoon in staat om de onvermijdelijke momenten van eenzaamheid die bij migratie voorkomen, goed te doorstaan. Omgekeerd zou heftige heimwee een gevolg zijn van een niet voltooid eerdere individueel. Het is niet verwonderlijk dat Akhtar juist dit aspect van persoonlijkheidsontwikkeling benadrukt, gezien zijn verder definitie van migratie als derde individueel.

Identiteit

Uiteraard wordt een groot deel van het boek ingenomen door een beschouwing over het begrip 'identiteit'. Akhtar schrijft hier dat hoewel het begrip identiteit zowel in de psychiatrie als in de psychoanalytische theorie al bijna een eeuw een plaats heeft, met name met betrekking tot ernstige persoonlijkheidspathologie, het ook een begrip is dat met ambivalentie wordt behandeld. Hij meent dat de recente ontwikkeling om ook migranten en vluchtelingen met psychodynamische therapieën te behandelen, een stimulans is om het begrip verder uit te werken. Hij geeft een historisch overzicht van de term, te beginnen vroeg in de twintigste eeuw. Hij veronderstelt dat het begrip 'identiteit' door psychoanalytici met enige argwaan wordt bekeken daar het onmiskenbaar een begrip is dat niet alleen intra-psychisch maar ook interpersoonlijk wordt gedefinieerd. En dat is een gebied waarop analytici zich meestal niet zo thuis voelen, en dat ze soms zelfs met enige scepsis beschouwen. Akhtar is er echter juist op uit om persoonlijkheid en persoonlijkheidsontwikkeling expliciet in verband te brengen met omgevingsfactoren – en dat vind ik een grote verdienste van hem. Hij geeft aan hoe de ideeën rond de identiteitsontwikkeling veranderen, hoe er over verschillende ontwikkelingsfasen wordt gedacht door verschillende mensen en hij heeft hierbij veel oog voor culturele verschillen. Vervolgens geeft hij aan hoe identiteit zich manifesteert in bijvoorbeeld een

subjectief beleven van 'self-sameness', continuïteit en authenticiteit. Ook etniciteit maakt voor hem deel uit van identiteit, waarbij ouders kinderen leren dat ze bij een bepaalde groep horen door hen bloot te stellen aan de cultuur en 'taal' van hun groep. Akhtar schrijft dat een 'subtle fondness' voor de eigen cultuur behoort tot een gezonde identiteitsontwikkeling – en dat is mooi gesteld. Identiteitsontwikkeling van de patiënt is relevant voor zowel de diagnose, de behandeling, als het inschatten van de prognose. Akhtar geeft hierbij aan dat wanneer een patiënt niet makkelijk in staat is om een coherent beeld van zichzelf te geven, dit niet altijd hoeft te betekenen dat het slecht is gesteld met zijn identiteitsontwikkeling. Het kan ook zijn dat dit te maken heeft met angst, gebrek aan psychologisch inzicht of zich niet goed verbaal kunnen uitdrukken.

Bij migranten spelen nog twee factoren een rol, waardoor extra voorzichtigheid is geboden.

Ten eerste ziet Akhtar de migratie zelf als een gebeurtenis die de identiteitsontwikkeling een nieuwe impuls geeft, maar die ook, meestal tijdelijk, het identiteitsgevoel aan het wankelen kan brengen. Ten tweede speelt taal een belangrijke rol: migranten moeten zich vaak uitdrukken in een taal die niet hun moedertaal is waardoor ze minder vaardig, minder intelligent en minder zeker van zichzelf lijken dan vaak later het geval blijkt.

De volgende stap die Akhtar zet, is het beschrijven van vier met elkaar verbonden sporen van identiteitsontwikkeling die elke migrant moet doorlopen. Deze vier sporen zijn: van liefde en haat naar ambivalentie; van dichtbij of ver naar optimale afstand; van gisteren en morgen naar vandaag en van 'mijn' en 'jullie' naar 'ons'. Voor mijn dagelijks werk met asielzoekers en vluchtelingen vond ik dit verhaal van Akhtar van bijzonder belang omdat het belangrijke conflicten en problemen in het leven van migranten in een ontwikkelingsperspectief plaatst. Bij vluchtelingen bestaan bijvoorbeeld vaak heftige gevoelens van liefde en haat jegens Nederland en het land van herkomst. Nederland wordt dan gezien als het land van melk en honing, waarin alles fantastisch is geregeld en over het land van herkomst blijven alleen de slechte herinneringen over en er is geen ruimte

voor gemis van het goede. Maar ook de omgekeerde beweging komt voor, waarin Nederland wordt verguisd vanwege bijvoorbeeld de vijandige houding en bureaucratie ten opzichte van asielzoekers en het eigen land wordt geïdealiseerd ondanks het feit dat men er vandaan heeft moeten wegvlugten. De heftigheid van deze gedachten en gevoelens doet vaak aan splitsing denken, maar in Akhtars perspectief betreft het niet in eerste instantie een uiting van karakterpathologie, maar verwijst het veeleer naar een fase in het individuatieproces waarvan de tijd zal moeten leren of het proces goed zal worden afgerond.

Het belang hiervan voor de behandeling moge duidelijk zijn. Vooral bij asielzoekers met een posttraumatische stressstoornis, waar de kans op blijvende persoonlijkheidsverandering of persoonlijkheidsstoornis altijd aanwezig is, is het goed dit ontwikkelingsperspectief in de diagnose te betrekken en voorzichtig te zijn met een As-II-diagnose.

Therapie

Akhtar stelt dat het recent opkomende pluralisme zowel in de theorie als in de techniek van de psychoanalyse, ruimte biedt om ook patiënten van niet-Westerse origine te behandelen met psychoanalytisch georiënteerde therapieën. Het is daartoe belangrijk dat therapeuten leren om cultureel neutraal te zijn. De analytische neutraliteit, op gelijke afstand van het id, ego en superego (zie bv. Novey 1991) moet worden uitgebreid met het vermogen op gelijke afstand te staan van normen, waarden en idealen van zowel de cultuur van de patiënt als van die van de therapeut zelf. Hij merkt daarbij op dat culturele neutraliteit wel samen kan gaan met een zekere voorkeur voor de eigen etniciteit (de 'subtle fondness') maar er is een probleem wanneer de therapeut de cultuur van de ander als werkelijk bizar ziet en er sprake is van discriminatie. Er zijn verschillende manieren om die culturele neutraliteit te verwerven. Naast leeranalyse en cursussen over 'cultuur' in de opleiding, noemt Akhtar ook 'het aangaan van de uitdaging' waarbij liefst zoveel mogelijk patiënten van verschillende achtergrond in behandeling worden genomen. En groot voordeel hiervan is ook dat het snel mogelijk wordt

om verschillen te zien tussen patiënten uit een zelfde cultuur. Het gevaar van stereotypering wordt zo vermeden, men wordt gevoelig voor culturele nuances en leert de fundamentele overeenkomsten die onder de menselijke diversiteit te zien zijn, onderscheiden. Belangrijk is evenwel dat de therapeut excessieve nieuwsgierigheid naar de achtergrond van de patiënt vermijdt. In 1988 schreef ik ook al dat het therapeutische werk in het gedrang komt wanneer er te veel aandacht uitgaat naar de intrigerende vreemde cultuur.

Akhtar noemt een aantal aanpassingen van het therapeutische raamwerk aan culturele verschillen. Een van de basisvoorwaarden voor een analytische therapie in het Westen is het strakke tijdschema. Alhoewel Akhtar het belang en de betekenis daarvan zeker niet wil ondergraven, geeft hij wel aan dat er culturen bestaan waarin tijd toch anders wordt beleefd dan bij ons en waarin een zich strak houden aan tijdsafspraken een fundamenteel andere betekenis heeft. Dit veronachtzamen zou een grote fout betekenen. Er zou zich een 'biculturele punctualiteit' moeten ontwikkelen in het proces van de therapie, waarbij zowel therapeut als patiënt zich prettig voelen. Ook allerlei beleefdheidsnormen zijn zeer cultureel bepaald. De manier waarop door buitenlanders respect wordt getoond, doet ons nog wel eens overdreven aan. Ook hierbij is het goed het culturele kader in ogenschouw te nemen. Akhtar noemt het voorbeeld van een Japanse patiënt die pas na de tweede uitnodiging zijn kantoor betreedt. In eerste instantie ergert dit hem, tot hij erachter komt dat dit in Japan geen ongebruikelijk gedrag is en hij ervoor kiest zich hieraan aan te passen. Natuurlijk is het altijd belangrijk om je af te vragen wie zich hier aan wie moet aanpassen. Ik houd altijd in het achterhoofd dat buitenlandse patiënten uiteindelijk in de Nederlandse maatschappij moeten, meestal ook: willen, functioneren en dat er dan van hen een zekere aanpassing wordt verwacht. Flexibiliteit in dit opzicht en het bespreekbaar maken van de verschillen en van de betekenis die dat voor deze patiënt heeft, lijken daarin toch een onmisbare techniek te vormen. Therapeuten van migranten-patiënten moeten er rekening mee houden dat ze een belangrijker

rol voor hen vervullen dan voor niet-migranten. De meeste nieuwe migranten hebben een klein sociaal netwerk. Bovendien heeft migratie op zich al een regressief effect (zie ook Grinberg & Grinberg 1989), waardoor mensen zich afhankelijker gaan voelen. Migranten zijn bezig met een omvangrijke en belangrijke ontwikkelings-taak. Dit alles maakt dat ze soms de therapeut als werkelijk persoon nodig hebben. Gelukkig is het in therapeutische kringen niet meer taboe om over het therapeutisch effect van cognitieve interventies te praten (zie ook Duhl 1999). Akhtar zegt hierover dat voorzichtig gebruik van didactische interventies zowel groei van het ego kan bewerkstelligen alsook het verdere zelfonderzoek kan stimuleren. Het is een belangrijke taak in elke transculturele behandeling om culturele verschillen te onderscheiden van intra-psychische conflicten. De twee zijn nauw met elkaar verbonden. Intrapyschische conflicten kunnen ertoe leiden dat culturele verschillen meer een probleem worden. Omgekeerd kunnen culturele verschillen latente psychische problemen naar voren brengen. De relatie tussen cultuur en neurose wordt door Akhtar als dialectisch beschouwd. Het onderscheiden van wat realistische problemen zijn en wat intrapsychisch is, wordt in dit licht extra moeilijk. Akhtar geeft als voorbeeld dat wanneer de patiënt recent heeft geleden onder discriminatie en vooroordeel, het goed kan zijn om aan deze realiteit aandacht te besteden voordat kan worden gekeken naar dieperliggende betekenissen en mechanismen. Taal is in een transculturele behandeling natuurlijk een belangrijk aandachtspunt. Akhtar gaat niet in op het gebruik van tolken. Hij gaat ervan uit dat patiënt en therapeut in ieder geval één taal kennen waarin ze zich beiden redelijk kunnen uitdrukken. Hij wijst erop dat het belangrijk is in welke taal er wordt gesproken. Niet alleen telt hoe vloeiend iemand zich erin weet uit te drukken, maar ook welke betekenis de taal voor hem heeft. Wanneer een therapie niet in de moedertaal van de patiënt wordt gevoerd, kan dit betekenen dat vroegkinderlijke herinneringen moeilijk naar voren kunnen komen. Het gebeurt soms ook wel dat een patiënt in een sessie plots overgaat op zijn moedertaal; dit kan betekenen dat vroege her-

inneringen naar boven komen, het is echter ook een manier om de therapeut buiten te sluiten – was dat wellicht de achterliggende motivatie? Meertaligheid is een ingewikkeld en interessant aspect van transculturele therapieën, Akhtar besteedt er een aantal bladzijden aan met als belangrijkste advies het taalprobleem vooral te bezien in het licht van de gehele therapeutische situatie. Het had wat meer aandacht mogen krijgen.

In het laatste hoofdstuk, *Immigrant community, immigrant therapist*, komen een aantal interessante aspecten van transculturele therapie aan de orde, die overigens ook voor autochtone therapeuten van nut kunnen zijn. Zo formuleert hij bijvoorbeeld de 'law of suspicious cultural intensity': een zekere hang naar de oorspronkelijke cultuur is normaal, maar wordt het zoeken naar culturele wortels meer intens, dan zijn dieperliggende onopgeloste conflicten in het spel. Verschillen in taal en cultuur kunnen makkelijk leiden tot een elkaar niet goed begrijpen. De gulden regel is dan van kracht: 'When in doubt, ask.' Het dwingt de patiënt zich af te vragen welke normen en waarden hij volgt en in welk kader die passen – daarmee moet hij ook zijn eigen inbreng onderscheiden van wat cultureel geïnspireerd is.

Ik schreef in het begin al dat het boek vanuit een grote persoonlijke betrokkenheid is geschreven. Veel citaten uit het boek zijn uitspraken van vrienden, bekenden en van zijn eigen kinderen. Behalve wetenschapper en clinicus is Akhtar ook dichter, schrijver en migrant. Het boek is verluchtigd met poëzie, ook van hemzelf, zijn kinderen en zijn vader. Hij weet zich omringd door hoogopgeleide, intelligente migranten met wie hij zijn ervaringen kan delen. De klinische vignettes zijn zonder uitzondering afkomstig van hoogopgeleide migranten. Hij noemt wel op diverse plaatsen dat vluchtelingen en mensen met weinig of geen opleiding en met weinig perspectief op de arbeidsmarkt, meer moeite zullen hebben met het met succes voltooien van het derde individuatieproces. Maar hij verwijst daarbij vooral naar het werk dat hier in Nederland wordt gedaan door onder anderen Van Waning op het NPI en Groenenberg en Van Essen bij Pharos. De problemen die gedwongen migratie met

zich meebrengt, komen hierdoor wel erg weinig aan bod. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld wel hoe het hebben of krijgen van kinderen een geweldige stimulans kan betekenen in het aanpassingsproces. Maar het probleem dat veel alleenstaande vluchtelingen er vaak niet in slagen een huwelijkspartner te vinden (of gehuwden hun gezin niet kunnen laten overkomen), waardoor ook de eigen vlucht aan betekenis voor de toekomst inboet, komt niet aan de orde. Soms is hij ook wat ongenueanceerd waar het vluchtelingen betreft. Zo schrijft hij (p. 9), dat vluchtelingen niet zouden kunnen rouwen om het verlies van hun land. Dat is toch niet mijn ervaring. Het is wel zo dat de ambivalentie ten opzichte van het eigen land groter is wanneer men het heeft moeten ontvluchten dan wanneer men uit eigen vrije wil is vertrokken, maar dit maakt rouw niet onmogelijk.

Alles bij elkaar is het een vlot geschreven en zeer leesbaar boek dat vooral een belangrijke bijdrage levert aan de 'psychologie van de migratie'. Voor therapeuten die met buitenlandse patiënten werken, lijkt het boek me een 'must'. Een extra verdienste vind ik het dat het psychoanalytische inzicht koppelt aan sociologische en culturele factoren en daarmee het intrapsychische in een sociaal kader plaatst. Akhtar ziet dit als een belangrijke culturele vernieuwing van de psychoanalyse die in de Verenigde Staten is ontstaan onder invloed van een toestroom van analytici met een niet-Westerse achtergrond. Ik heb de indruk dat in Nederland deze beweging nog maar langzaam op gang komt en zeker meer aandacht verdient.

Literatuur

Akhtar, A. (1995), A Third Individuation, Immigration, Identity and the Psychoanalytic Process. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 43 (4), p. 1051–1084.

Bot, J. (1998), Overdracht en tegenoverdracht in cross-rationale therapieën, psychotherapie in Kenia. *Tijdschrift voor Psychotherapie* 14 (6), p. 321–333.

Duhl, L.J. (1999), Confessions of a psychotherapist. *Bulletin of the Menninger Clinic* 63 (4), p. 538–546.

Grinberg, L., & R. Grinberg (1989), *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*.

Yale University Press, New Haven/Londen.

Novey, R. (1991), *The Abstinence of the Psychoanalyst*. *Bulletin of the Menninger Clinic* 55, p. 344–362.

J. Bot is socioloog/psychotherapeut. Zij werkt op Phoenix, afdeling voor asielzoekers en vluchtelingen van De Gelderse Roos locatie Wolfheze en doet onderzoek naar het werken met tolken in psychotherapie aan de Universiteit van Utrecht.

De filosoof als brug naar andere disciplines

Bespreking van: Richard Wollheim (1999), *On the emotions*. Yale University Press, Londen. ISBN 0-300-07974-5, 269 pagina's, prijs: £ 19,95

Mariëtte Baanders

Wat is precies affect? Welke functies heeft het? Hoe verhoudt het zich tot andere mentale processen zoals denken, wensen, handelen? In de huidige discussie over deze onderwerpen wordt ternauwernood verwezen naar auteurs buiten de psychoanalytische traditie. Her en der wordt wel gewezen op de wenselijkheid van een interdisciplinaire oriëntatie, bijvoorbeeld tijdens het vorig jaar in Chili gehouden 4te *Congress of the International Psychoanalytical Association*, toen Jordan Moore ervoor pleitte analytische concepten te valideren met bevindingen uit andere wetenschappelijke richtingen. Ook worden sporadisch auteurs uit met name de neurowetenschappelijke hoek aangehaald (LeDoux, Damasio, Pennebaker). Onlangs heeft zelfs een interdisciplinair tijdschrift, *Neuro-Psychoanalysis*, het licht gezien. Maar de discussie blijft overwegend gevoerd binnen de eigen gelederen van psychoanalytische denkers, hoofdzakelijk voortbordurend op Freuds ideeën over affecten als signalen en regulatoren.

Dat is jammer, want daarmee isoleert de psychoanalyse zichzelf, terwijl zij juist gebaat zou zijn bij een brug naar andere wetenschappelijke

richtingen die iets te zeggen hebben over aard, functie en werking van affectieve processen. Het is opmerkelijk dat vermaarde emotiewetenschappers als Richard Lazarus, James Russell, Keith Oatley en Nico Frijda – om maar enkele namen te noemen – tot op heden door analytici zelden zijn beschouwd als wetenschappers die een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het denken over affect, stemming en emotie. Het gros van hen heeft zich aanvankelijk toch evenzeer door Freuds ideeëngoed laten inspireren. Inmiddels hebben zij waardevolle aanvullende observaties gedaan en denkbeelden ontwikkeld. Psychoanalytisch georiënteerde theoretici zouden hun voordeel kunnen doen met een brug naar deze alom gerespecteerde denkers over affect, door hun denkbeelden en empirische bevindingen aan te grijpen om hun eigen gedachten te scherpen.

Richard Wollheim slaat zo'n brug. Hij is filosoof, en dus weliswaar geen psychoanalyticus, maar daardoor wellicht juist, als relatieve buitenstaander, geschikt om zo'n rol als bruggenbouwer te vervullen. Als hoogleraar filosofie aan de Californische Berkeley Universiteit is Wollheim altijd al gecharmeerd geweest van het psychoanalytische gedachtegoed, zij het met een paar uitgesproken kritische kanttekeningen, zoals te lezen valt in de talrijke essays over Freuds denken die hij sinds 1974 publiceerde. Een van zijn bekendste werken is *The thread of life* uit 1984. Daarin ontvouwt hij een filosofie van de menselijke geest aan de hand van, behalve vooraanstaande literaire werken, met name de gevalsbeschrijvingen van Freud. Als vervolg heeft hij nu een boek geheel aan de emoties gewijd. In *On the emotions* grijpt Wollheim weliswaar minder terug op Freuds casussen, maar blijft hij in zijn gedachtegang onverminderd psychoanalytisch georiënteerd. In zijn voorstelling van emoties gaat hij uit van de analytische praktijk en verwerkt daarin de onder emotiewetenschappers dominante en waardevol gebleken opvatting van emotie als proces in de tijd.

Wollheims opzet met het boek is wat hij noemt de 'repsychologisering' van emoties, waarmee hij bedoelt het fenomeen zuiver psychologisch te beschouwen. Net als in zijn vorige werk is het centrale thema de psychologische realiteit

van mentale disposities. Want emotie, zegt hij, is geen tijdelijke toestand van de geest, maar een mentale dispositie die zich bij momenten manifesteert in een mentale toestand. Emotie is een oriëntatie of houding (attitude) tegenover de wereld die soms doorbreekt in ons bewustzijn.

On *the emotions* bestaat uit drie verhandelingen. In de eerste geeft Wollheim een definitie van het begrip en bespreekt hij hoe emotie ontstaat en welke rol voor haar is weggelegd. Wollheim legt uit dat en waarom emotie behoort tot de mentale disposities en noemt als haar voornaamste rol het individu te voorzien van een bepaalde oriëntatie jegens de wereld. Maar, stelt hij, om emoties te begrijpen moeten we niet alleen naar hun rol kijken, doch ook naar hun kenmerkende verloop in de tijd, dat uit negen fasen bestaat. De rest van deze verhandeling diept de eerste twee fasen uit, die tezamen het ontstaan van emotie beschrijven: er is een wens (fase 1), die vervuld of *gedwarsboomd* wordt (fase 2), ofwel naar verwachting van het individu mogelijk vervuld respectievelijk *gedwarsboomd* zal worden. In zijn tweede verhandeling behandelt Wollheim de resterende fasen van het emotieverloop. In het laatste betoog bespreekt Wollheim de aparte klasse van zogenoemde morele emoties (schaamte, schuld, wroeging), en laat hij zien dat deze emoties ondanks dat zij niet uit een wens ontstaan, toch wat betreft inhoud, object en geschiedenis parallel lopen met de niet-morele emoties. Hoe verder het boek vordert, hoe vaker denkbeelden van Freud of Melanie Klein worden aangehaald.

Het nadeel van filosofen die zich storten op onderwerpen waarin andere wetenschappers hun carrière lang al zijn gespecialiseerd, is hun onbekendheid met gezaghebbende literatuur en algemeen geaccepteerde conceptualiseringen van relevante begrippen. Dat bezwaar geldt ook voor Wollheim. Het grote voordeel aan de andere kant is dat zijn invalshoek zowel voor psychoanalytici als voor emotiewetenschappers verrassend is, zijn beweringen prikkelend. Het laatste was hierboven al te proeven bij Wollheims these dat emoties geen mentale toestanden zijn maar disposities. Een ander aardig voorbeeld is zijn visie dat het object van een

emotie niet de persoon of gebeurtenis is die de frustratie of bevrediging heeft *veroorzaakt*, maar die een van deze uitkomsten heeft *bespoedigd*.

Behalve een fraaie uitbreiding van de gangbare gedachte dat causale attributieprocessen bepalen welke emotie we tegenover wie ervaren, is dit een elegante oplossing ter verklaring van al die keren dat we bijvoorbeeld bits de postbode afsnauwen die ons een brief met slecht nieuws bezorgt, terwijl de goede man niets aan het onheil kan doen. Tot slot Wollheims stelling dat emotie van zichzelf geen motivationele kracht heeft. Naar mijn weten druist deze gedachte regelrecht in tegen de minst betwiste aanname over emoties, namelijk dat zij bij uitstek aanzetters zijn tot (emotioneel) handelen. Toch is het bij nadere beschouwing geen gekke gedachte en weet Wollheim dat met ingenieuze gedachtesprongen aannemelijk te maken, waarmee hij een verfrissende kijk geeft op het moeilijk grijpbare en daardoor eindeloos intrigerende verschijnsel van de emoties.

Daar staat tegenover dat het betoog door Wollheims klaarlijkkelijke onbekendheid met de belangrijkste emotieliteratuur soms pijnlijke hiaten vertoont. Zo komt volgens zijn voorstelling van het emotieproces emotioneel gedrag altijd ná de bewuste ervaring van een emotie. Maar het is toch onderhand genoegzaam bekend dat mensen emotioneel kunnen *doen* nog voordat ze zelf doorhebben dat ze *geëmotioneerd* zijn. Wie kent het verschijnsel niet: dat anderen ons erop moeten attenderen dat we bijvoorbeeld boos lijken voordat we dat zelf beseffen? Het is inmiddels gebruikelijk emotie te zien als een proces met diverse mogelijke uitkomsten, die niet noodzakelijkerwijs allemaal hoeven optreden om van een emotie te kunnen spreken.

Daarnaast dwingt Wollheim zichzelf soms op nodeloos ingewikkelde kronkelpaden doordat hij zich geen rekenschap geeft van het alom gerespecteerde begrip van persoonlijke belangen, doelen, streveningen, behoeftes, als noodzakelijk ingrediënt voor het ontstaan van een emotie: emotie ontstaat als gebeurtenissen goed of slecht zijn voor onze belangen. Nu heeft Wollheim vele bladzijden nodig om te betogen dat zijn theorie evengoed opgaat voor morele emoties, zelfs al ontspruiten die niet

aan frustratie van wensen. Wollheim zegt dat er in ieders fantasie een innerlijke criticus leeft, een geïntrojecteerde externe figuur, die zorgt voor een aanval op iemands eigendunk als diegene zich niet houdt aan de ge- en verboden van die criticus. Die aanval brengt vervolgens angst teweeg en die angst zadelt iemand uiteindelijk op met schaamte of schuldgevoel. Het kan ook eenvoudiger. Als immers gevoel van eigenwaarde wordt beschouwd als een persoonlijk belang, ontstaan schaamte en schuld wel degelijk uit frustratie van zo'n belang. Al even jammer is dat Wollheim het interessante lijntje van schaamte en schuld naar de innerlijke criticus niet ook andersom belicht. Dat zou voor de hand hebben gelegen in een boek over emotie: wat is het effect van zo'n kritisch innerlijk oog voor het emotieproces? Zeker nu die kritische interne figuur zo'n centrale plaats inneemt in het psychoanalytische denken, zou zo'n bespreking niet hebben misstaan. Mijn eigen experimentele onderzoek (Baanders 1997) laat bijvoorbeeld zien hoe zo'n kritisch oog nog dieper en rechtstreeks op ons gevoelsleven ingrijpt dan dat het schaamte of wroeging teweegbrengt. Het bepaalt in belangrijke mate hoe we onze eigen affectieve reacties percipiëren, ofwel: welke emoties we met welke intensiteit in ons bewustzijn toelaten, nog voordat we ons erover kunnen schamen of schuldig voelen. In drie afzonderlijke experimenten ondervonden proefpersonen tegenslag in ofwel een situatie waarin het over het algemeen legitiem wordt gevonden om teleurgesteld te reageren, ofwel een setting waarin zo'n emotie doorgaans wordt veroordeeld. Mensen kregen bijvoorbeeld een tegenvallend cadeautje; een gegeven paard kijkt men niet in de bek. Degenen die in deze situatie teleurstelling inderdaad ongepast vonden, waren zich ook niet bewust van zo'n gevoel bij zichzelf, hoewel de meesten enige tijd later alsnog met het gevoel werden geconfronteerd. Wie de norm van het gegeven paard onzin vond, voelde zich daarentegen meteen al even teleurgesteld als de mensen die legitiem teleurgesteld waren. Dit overigens allemaal zonder het zelf te beseffen. In alle experimenten werd de opzet verdoezeld, de tegenslag was zogenaamd een onverwacht voorval tijdens een ander experiment. Toen

proefpersonen later verteld werd dat ze hadden meegedaan aan een experiment en wat ervan de uitkomst was, waren ze stuk voor stuk hoogst verbaasd. Zo zijn er denkkelijk meer voor de klinische setting relevante gevolgen van normen. Een heel ander bezwaar van *On the emotions* is dat het nogal wat slordigheden bevat, zowel inhoudelijk als in schrijfstijl. Het boek mist bijvoorbeeld een doorzichtige structuur, een heldere opbouw en samenvattingen tussendoor, die de lezer door de toch al niet licht te verteren intellectuele kost moeten helpen. Daarnaast is Wollheim verre van consistent in de nauwkeurigheid van zijn redenaties. Hij begint zijn boek zoals het een consciëntieus filosoof betaamt: ruim voorzien van lange conceptuele uitweidingen en uitweidingen over de gepaste manier van filosofisch onderzoeken. Die uitvoerigheid neemt gaandeweg af. Zo gerekt en breedvoerig door drang naar precisie als de eerste twee verhandelingen zijn, zo onnauwkeurig en haast vlot is de laatste geschreven. Wollheim slaat daarin zelfs door, want op de keper beschouwd is dat hoofdstuk niet meer dan een onthulling van zijn visie en mist het elke onderbouwing. Dat maakt zijn ideeën minder overtuigend, maar ook minder prikkelend en indrukwekkend.

Meer dan eens doet Wollheim intrigerende beweringen waarmee hij bondig een belangwekkend idee aanstipt, maar laat dat idee verder onbesproken, zelfs al belooft hij er later op terug te komen. Wanneer hij bijvoorbeeld bij de presentatie van het emotieproces poneert dat een attitude dan wel emotie negatief of positief, maar ook neutraal kan zijn, maakt dat nieuwsgierig: hoe en wanneer kan een emotie neutraal zijn zonder dat er sprake is van onbewogenheid? Bij de uitwerking van het proces in de daaropvolgende 130 bladzijden komt het hele idee evenwel niet meer ter sprake. Het geeft de indruk alsof Wollheim niet helemaal klaar was met het uitdenken van zijn theorie toen het boek ter perse ging.

Dat idee wordt alleen maar bevestigd door het nogal teleurstellende slot van het boek. Tijdens het hele betoog vraagt de lezer zich af hoe (globale) attitudes zich differentiëren in concrete emoties als boosheid, verdriet of blijdschap. Het lucht dan ook op als Wollheim deze vraag

vijf bladzijden voor het einde zelf opwerpt. Hoe teleurstellend is het dan als hij na drie bladzijden speculeren over mogelijke antwoorden concludeert dat het probleem te moeilijk is. Wollheim eindigt zijn monoloog met een buitengewoon belangrijke eigenschap van emoties die om nadere uitwerking schreeuwt, namelijk dat zij in wezen interactief zijn. Wat betekent dat dan? En wat zijn de gevolgen daarvan voor het emotieproces? Wollheim gaat hier niet op in, geeft zelfs niet aan dat het onderwerp in de toekomst aandacht behoeft.

Desalniettemin, wie door deze tekortkomingen heen kan lezen, heeft aan *On the emotions* een aanstekelijk boek, met sprekende voorbeelden uit het dagelijkse leven, maar vooral ook uit de wereldliteratuur, wat het lezen bepaald aantrekkelijk maakt. En de vergaande filosofische uitweidingen in met name de eerste helft van het boek zijn weliswaar niet altijd relevant voor de therapeutische praktijk, maar voor wie zich niet gewonnen geeft door het vaak moeilijk vast te houden zijn van de lijn, zijn ze zonder meer

inspirerend om over na te denken. Uitgekristalliseerd of niet, het boek levert hoe dan ook een waardevolle bijdrage aan de discussie over affect.

Literatuur

Baanders, M.F. (1997). *The rules of the game: Emotion norms in daily life*. Proefschrift, Rijksuniversiteit te Leiden. Uitgegeven in eigen beheer.

Baanders, M.F. (1999). *Ik ben niet verdrietig, ik ben boos*. Bert Bakker, Amsterdam.

Wollheim, R. (1984). *The thread of life*. Yale University Press, Londen.

Dr. M.F. Baanders, sociaal psycholoog, is werkzaam als wetenschapsjournalist en freelance psychologisch adviseur. Een voor leken toegankelijke versie van haar proefschrift over de invloed van emotienormen op de beleving en uiting van emoties is vorig jaar verschenen (Baanders 1999).